

УДК 94(477) «1917/1921»

О.С. БАБІЧЕВА

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Бабічева Олена Сергіївна – к.і.н., доц. кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті висвітлені суспільні процеси українського селянства в період громадянської війни. Особливу увагу автор приділив економічній політиці Радянської влади в Україні та її вплив на селянство.

Ключові слова: аграрне питання, бюрократія, громадянська війна, земля, деградація, дефіцит, Радянська влада, селянство, суспільство, хабарництво.

В статье рассматриваются общественные процессы украинского крестьянства в период гражданской войны. Особое внимание автор уделяет экономической политике Советской власти в Украине и ее влияние на крестьянство.

Ключевые слова: аграрный вопрос, бюрократия, взяточничество, гражданская война, земля, деградация, дефицит, крестьянство, общество, Советская власть.

In the given research the public processes of the Ukrainian peasantry are examined in the period of civil war. The special attention is spared an author to economic politics of Soviet power in Ukraine and her influence on the peasant masses.

Key words: agrarian question, bureaucracy, bribery, civil war, earth, degradation, deficit, peasantry, society, Soviet power.

© О.С. Бабічева, 2012

Постановка проблеми. Проблематика громадянської війни завжди привертала увагу вітчизняних та закордонних дослідників. Проте абсолютна більшість науковців висвітлювала саме політичну діяльність різних урядів, партій, течій, які діяли в Україні в ті часи. На наш погляд, політичні програми, впроваджені будь-яким урядом або політичною партією, завжди знаходять своє відображення у суспільному житті. Не винятком стала і аграрна проблема, від вирішення якої залежало життя майже кожної політичної партії, яка існувала в той час в Україні. Тож соціальна політика того часу була нерозривно пов'язана з вирішенням найголовнішого питання про землю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначене питання знаходило своє висвітлення у багатьох дослідженнях в різні історичні періоди. Так, політиці Радянської влади стосовно селянства в добу громадянської війни присвячені роботи Д.Мануїльського, Х.Раковського, О.Шліхтера [14; 15; 19; 25]. Загалом дослідження 1920-х років за дорученням партійних органів давали відносно об'єктивну картину настроїв селян.

Науковці радянського часу в своїх роботах розглядали більшовицьку політику як незаперечну, правильність якої не підлягає жодним сумнівам, у тому числі і щодо розв'язання аграрного питання. Прикладом цього можна вважати праці Р.Ляха, М.Ксензенко, Д.Шелестова та інших [10; 12; 24; 26].

Протягом багатьох десятиліть негативні наслідки, до яких призводила політика Радянського уряду як в Україні так і в Росії, ретельно приховувалися, замовчувалися, нібито їх зовсім не існувало. Та, на жаль, зріст цін, дефіцит, девальвація грошей, спекуляція, хабарництво, мішечництво,

бюрократія, дезертирство, пияцтво, загострення криміногенної обстановки, падіння моралі – ось далеко не повний перелік тих негативних суспільно-економічних наслідків, до яких призвела політика радянського уряду в Україні.

Трансформації, які відбулися у селянському середовищі внаслідок діяльності Радянського уряду в період громадянської війни, привертють в наш час увагу дослідників. Багато сучасних істориків досліджують дану проблему в кандидатських та докторських дисертаціях, монографіях, статтях, публікаціях, виступах на наукових конференціях – все це демонструє актуальність і важливість зазначеної теми [1; 2; 6; 13; 17]. У контексті обраної нами для вивчення теми безпосередній науковий інтерес становлять роботи Н.Ковальової, С.Корновенко, О.Михайлюка, Ф.Турченко, Г.Турченко, І.Хміля, які стосуються висвітлення соціально-економічних, суспільно-політичних, психологічних, історіографічних та інших аспектів даної проблематики періоду Української національно-демократичної революції та громадянської війни [7; 9; 18; 21-23]. Означена проблема знайшла своє фрагментарне відображення в роботах дослідників періоду непу [5; 8; 11].

Мета дослідження. Висвітлення та об'єктивний аналіз соціально-економічних та суспільних трансформацій селянства, які були викликані політикою Радянської влади в Україні в період громадянської війни 1917-1921 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично склалося, що менталітет селянства як соціальної верстви досить пасивно сприймає будь-які перетворення. Свідомість селянина налаштована на той господарський і соціальний лад, котрий формувалася протягом кількох століть. Це не означає,

що селяни взагалі неспроможні змінити соціально-економічні умови свого існування. Проте вони прив'язані до землі, яку треба обробляти за будь-яких обставин, причому працювати треба не покладаючи рук. Це важка робота, котра вимагає стабільності, дотримання певних правил та традицій. Останні накопичуються і формують свідомість селянства. Звісно, що з часом селянська свідомість зазнає деяких коректив, але ці корективи сприймаються виключно з точки зору їхньої господарської діяльності. Тісний взаємозв'язок селян із землею зумовлює певні страхи перед кардинальними перетвореннями ще й тому, що селянин постійно думає, чи не відберуть у нього найцінніше – землю, бо вона – це і життя, і сенс життя. Без землі немає селянина [4, с. 65].

Період громадянської війни позначався особливою складністю, постійними змінами політичних сил в Україні та динамічністю подій – воєнні «катаклізми» призвели до значного загострення економічної ситуації в державі. За таких важких умов зростала роль місцевих органів влади, оскільки централізовані структури виконували головним чином функції координації в вирішенні продовольчої справи.

В цей час більшовицька диктатура в Україні розпочинала режим насилля революційних класів проти контрреволюційних верств населення в умовах великої нерівноваги суспільства, коли взагалі не було можливості точно з'ясувати кількісне співвідношення між радянськими та іншими політичними таборами, адже ці показники змінювалися майже кожної доби. Щодо питання відношення радянської влади до свого революційного пролетаріату та найбіднішого селянства, то можна сказати, що влада більшовиків, при здійсненні своїх відповідальних кроків, не завжди чекала вираження вже свідомої та оформленої волі мас; вона діяла таким чином, щоб самими діями привернути до себе співчуття трудящих мас. Чуйно прислухаючись до їхніх настроїв, радянська влада в період громадянської війни «йшла їм назустріч так далеко, як ніколи б не наважилися діяти, наприклад, меншовики» [16, с. 18]. Пристосування радянської влади до селянських настроїв можна побачити в першому Декреті про соціалізацію землі. Схвалення радянською владою захоплення заводів і фабрик робітниками демонструє ставлення влади до робітників міста. Варто сказати, що коли інтереси робітників і селянства дещо перехрещувалися, то більшовики тимчасово втрачали зв'язок з селянством.

Акцентуємо увагу, що в Україні, залежно від змін у політичному житті, настрої селянства швидко змінювалися. Наприклад, селяни в 1918 р. стверджували, що всі вони – більшовики. Але коли радянська влада ввела продрозкладку і заборонила вільну торгівлю хлібом, селяни стали казати: «Не треба нам комуні!» і почали переходити на бік петлюрівців. З черговою зміною політичної ситуації – вторгнення в Україну частин Добровольчої армії селяни знов перейшли до більшовиків. Однак коли Червоні кавалерійські частини почали забирати овес для коней, селяни знов стали покидати більшовицькі лави.

У 1919-1920 рр. більша частина селянської молоді входила до складу бандитських угруповань різного політичного напрямку: петлюрівського, анархістського або взагалі злочинного. Проте коли на селі життя не стало від бандитів, селяни, знов-таки почали покладати свої надії на більшовиків, ставитися до радянської влади «прихильно», співчуваючи [16, с. 32].

Як бачимо, настрої селянства були вкрай мінливими. Проте саме від підтримки селянських мас залежала подальша доля розвитку політичної ситуації в Україні. Зрозуміло, що за прихильність та підтримку селянства йшла наполеглива боротьба між усіма політичними силами. До того ж селянство України мало свою специфічну рису – воно було налаштоване більш індивідуалістично, ніж селянство Росії. Адже в Росії заможний селянин сприймався як торгівець, а в Україні – безпосередньо як виробник хліба.

В Україні в 1917-1918 рр. селяни руйнували і спалювали поміщицькі маєтки. Це був істотний, стихійний протест, бунт проти пригноблених. Руйнуючі форми протесту були в них не більш ніж проявом почуття помсти – селяни вбачали в цьому відому гарантію проти реставрації поміщицького устрою. На запитання: «Чому ви спалювали маєтки? Чому ви, вигнавши поміщиків, не використовували маєтки для своїх суспільних потреб?» селяни відповідали, що «спалювали для того їхні гнізда, щоб ці птахи ніколи до нас не повернулися» [16, с. 27]. До цього визвольного прояву у селян виявлялися й інші. Коли селяни стихійно захоплювали поміщицькі землі і реманент поміщицького господарства, то вони розглядали експропрійоване майно не як суспільне, а як особисте. Селяни розподіляли реманент, але не в рівних частинах, «кожний захоплював, що зміг» [16, с. 28].

У 1919 р. в Україні, за порівнянням з попередніми роками, стало погіршуватися продовольче становище. Свідок громадянської війни пригадував: «Це вже не скудота, це – картини... передсмертної агонії. А при панічному настрої народ і діє панічно. Спрошений психіці відповідає й примітивність дій: всі вони виливаються в погром. Розгромажують продовольчі склади, захоплюють пароплави й баржі, нищать продовольчі органи, б'ють і вбивають комісарів, відщеплюють вагони і розграбовують поїзди...» [16, с. 29].

Проте в Росії ситуація з постачанням продовольства була набагато гірша. Україна завжди сприймалась у Москві як продовольча та паливно-металургійна база Росії. Намагаючись поліпшити ситуацію з продовольством, 25 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав декрет «Про організацію продовольчої справи в Україні», згідно з яким було встановлено державну монополію на заготівлю хліба, цукру, солі, чаю з встановленням твердих цін на ці продукти. Суть державної монополії полягала в забороні будь-якої приватної торгівлі продуктами, які підлягають монополізації, а також обов'язковій здачі надлишків цих продуктів державі за твердими цінами в визначений строк та в забороні приховування хлібних надлишків. У випадку порушення строку здачі

було передбачено примусове відчуження хлібних залишків. Особи, які приховували залишки хліба, підлягали переслідуванню з конфіскацією майна і позбавленням волі [2, с. 84].

В 1919 р. фронт хлібної монополії проривався скрізь. З власного досвіду в Росії більшовики розуміли, що впровадження продовольчої розкладки викличе негативну реакцію селянства і його опір доведеться долати навіть насильницьким шляхом, тобто за допомогою червоноармійських загонів. На жаль, їхні прогнози цілком виправдалися. Селяни не бажали віддавати результати своєї важкої праці. Вони всілякими засобами намагалися зірвати таку політику радянської влади. В Україні, до речі, як і в Росії, селяни продавали свої продукти таємно, за підвищеними цінами, за срібло, за «керенки», за «ніколаєвки», обмінювали на цукор, сіль, патоку, останню використовували при виготовленні самогону. В Україні, за спогадами свідка, впливало, що «в губерніях голодуючих спекулюють хлібом і кричать про вільну торгівлю, в хлібних губерніях творять жахливі злочини – спалюють тисячі пудів на самогон» [16, с. 29].

У резолюції III з'їзду КП(б)У, який відбувся в Харкові на початку березня 1919 р., зазначалось, що «одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче» [20, с. 48]. У виданих декретах і деклараціях Радянського уряду України зазначалось, що «всі великі і культурні господарства, що раніше належали поміщикам, закріплюються за державою для організації радгоспів» [3, с. 69]. З цього моменту в Україні почала проводитися жорстка політика радянського уряду, яка, насамперед, відбилася на селянстві.

Вся земля колишніх нетрудових маєтків передавалась у ведення Наркомзему для організації громадського господарства і віддавалась селянству для зрівняльного поділу. Реманент повністю залишався за органами Наркомзему. Таким чином, чим біднішим був район, тим болючіше відбивались на селянстві аграрні закони Радянського уряду України. Селяни, які в минулому році відібрали поміщицький хліб, реманент, які проводили зрівняльний розподіл землі, бачили в цих діях власну революцію, свою віковичну мрію – мати свою землю, а Радянську владу, яка підтримувала і закликала їх до цього, сприймали як істинну виразницю сподівань селян і конкретну організаційну силу [2, с. 81].

Нараз виходило протилежне: новий Радянський уряд України на чолі з Х.Раковським вирішив відібрати у селян вже розподілену ними землю і реманент. Земельна політика більшовиків одразу насторожила українське селянство і викликала негативні настрої. Селяни, які ще у 1918 р. вели боротьбу за Радянську владу, зараз не тільки втратили всіляку надію, а й ще вважали себе зухвало обдуреними, усвідомлюючи, що більшовики використали їх для досягнення своєї мети [2, с. 82].

Селян примушували силою, відібране ними у поміщиків, здати новому господарю – Наркомзему. Під радгоспи було виділено 1,1 млн. десятин землі, на якій було розміщено 1685 радгоспів [10, с. 9; 20, с. 14, 19, 22-24, 40-41, 78, 80, 118, 129, 137, 177-

179, 186, 187, 191-194, 327]. (Дослідники наводять різні показники кількості радгоспів – О.Б.)

Площа радгоспів в Україні у 1919 р.

Назва губернії	Кількість десятин землі
Київська	11 954
Подільська	108 000
Волинська	100 000
Чернігівська	32 750
Полтавська	85 896
Харківська	111 000
Катеринославська	297 000
Херсонська	350 000

Одразу звертається увага на кількість земельних ділянок, яку було виділено під побудову радгоспів у Катеринославській та Херсонській губерніях, що надалі і стало причиною конфлікту селянства з комуністами.

Безземельних і наймитів, котрі могли б вступити до радгоспів, які організовувались, було мало, та й вони прагнули стати самостійними володарями на своїй землі і тому з недовірою поставились до заходів, які відбирали у них частину поміщицької землі і реманенту. «Розрізнені, розгублені, здивовані селяни нічого не могли зрозуміти. Такого обороту в земельному питанні, такого лицемірства вони не очікували», - згадував один з лідерів махновського руху В.Білаш [3, с. 70].

Селяни погрожували, що залишать поля незасіяними, і насправді скорочували площу посівів. Щоб уникнути підводної повинності, коней і волів, при наближенні радянських загонів Червоної армії, відганяли ночувати в поля, підводи розбирали, їх окремі частини – колеса, дишла та інші, селяни приховували в різних місцях. Підкреслимо, що в 1919 р. Україна ще не вела війну за хліб, навпаки, хліб у державі був, але далеко не в таких великих об'ємах, як уявляли більшовики, які всілякими засобами намагалися його вивезти в Росію – в голодні Петроград та Москву. Історики С.Корновенко та В.Лазуренко наводять випадки, коли продзагони з'ясовували, що у заможного селянства хліба не було. Він був вивезений гетьманською владою в 1918 р. або проданий селянами перед наступом більшовиків [8, с. 37].

Катеринославські «Известия», характеризуючи хлібне становище губернії, писали: «В економіях і маєтках поміщиків запасів хліба майже немає, власники... ліквідували їх. Подекуди залишені запаси розграбовані селянами або взяті військовими частинами. У багатьох маєтках хліба немає навіть для прохарчування робітників. ...насіння нема» [13, с. 288]. На жаль, аналогічний стан був по всій Україні.

Як бачимо, політика Радянської влади на початку 1919 р. в Україні була не тільки суперечлива, але й шкідлива. Це була величезна помилка українського уряду і особисто Х.Раковського, який пішов на цей невиправданий крок [2, с. 84].

На території України, особливо в Центральному та Південно-Східному регіоні, активізувався

селянсько-повстанський рух. Стихійний характер селянських повстань не був результатом дії революційної пропаганди, він був викликаний наслідком нищівного стану життя селян. Тільки на 1 травня 1919 р. було зафіксовано 90 збройних селянських повстань проти політики Радянської влади. Всього навесні та влітку 1919 р. відбулося 396 селянських виступів на придушення яких більшовицьке керівництво вимушено було кинути великі військові сили [22, с. 246].

З великими зусиллями більшовикам вдалося подавити травневий виступ отамана М.Григор'єва на Півдні України. Проте взяти ситуацію в Південно-Східній Україні під свій контроль більшовики так і не змогли, оскільки в цьому регіоні діяла махновська армія, з якою більшовики також не змогли знайти спільної мови [2, с. 92].

Впроваджуючи економічну політику в Україні, Радянська влада намагалася загнати дрібне селянське господарство в лабету обліку і контролю. Це відштовхувало селян від радянської влади, сіяло в них байдуже відношення до самого господарства. Так політика Радянського уряду в Україні стосовно економічного питання, намагаючись організувати економіку, внести до неї плановість, досягла протилежних результатів, а саме: до значного погіршення сільськогосподарського стану. Радянська економічна політика, намагаючись нав'язати комунізм, породжувала великий «паразитичний бюрократизм», про який Г.Зінов'єв казав: «Наш бюрократизм гірше від чуми, гірше від холери, гірше від правих есерів» [16, с. 43].

Старі заводські службовці казали, що «ще ніколи заводські бухгалтери і службовці контор так багато не потіли над паперами», так багато не виробляли позанормованих часів, як в останні роки, коли виробництво на заводі зупинилося. Що ж вони писали? Вони заповнювали безліч анкет для обліку за вимогою різних центрів [16, с. 49].

Зауважимо, що в виробництві функція обліку завжди доповнюється функцією контролю. Але знов-таки на місцях ні для кого не було таємницею, що в таких випадках контроль був також фіктивний і бюрократичний, як і облік. Численні ревізійні комісії спочатку наганяли страху, а наприкінці приховували відступи від директив та циркулярів, оскільки ці відступи не були зараховані до зловживань з корисних мотивів. Звісно, така ненормальна ситуація вносила деморалізацію в середовище і ревізорів, і ревізуємих. Крім того, оскільки існування перших було майже не забезпечене державою, то хабарництво в Україні ставало побутовим явищем [16, с. 50].

Для повної ілюстрації картини бюрократизму доби громадянської війни наведемо ще такий приклад. Мова піде про школи і лікарні. Радянська влада повела боротьбу з неосвіченістю. Цікаво, до чого ж це призвело? Ні в кого не виникало сумніву щодо загальних принципів Радянської влади стосовно безкоштовного навчання і загальнодоступної медичної допомоги. Проте великий розмах, якого в ті часи більшовики надавали шкільному та медичному будівництву, знаходився в великому протиріччі з нищівними матеріальними можливостями

держави. Як наслідок, це призводило до неефективної розтрати людських сил і збільшення бюрократизації суспільства. За короткий термін школи були перейменовані в трудові.

Але значно бракувало кваліфікованого вчительського складу, відсутні були методичні посібники та навчальна література, заробітну плату вчителі більше року не отримували, хоч їм доводилось працювати в тяжких умовах. Тому зовсім не дивує, що настав момент, коли деморалізація торкнулася і вчительського середовища. Не отримуючи жодних коштів до існування від держави, вчителі почали проявляти по відношенню до учнів виключну строгість і вимогливість, в результаті чого більшість учнів змушені були брати в них приватні уроки на дому.

Таким чином можна констатувати, що педагогічна система залишалася стара, а трудові принципи радянського будівництва в педагогіці виявлялися тільки в тому, що учні (більшість з яких були з селянських та робітничих сімей) досить багато працювали у себе вдома, а в вільний час пиляли дрова для опалювання шкільного приміщення, мили підлогу, влітку працювали на шкільному городі. Все це зводилося до того, що змінили тільки вивіску школи. Схожа ситуація і в лікарнях, яким вкрай були потрібні ліки, яких не було в ввідділі охорони здоров'я; придбати їх можна було тільки у таємно торгуючих спекулянтів.

Після розгрому наприкінці 1919 – початку 1920 р. частин Добровольчої армії, на Україні було остаточно встановлено Радянську владу. Більшовицьке керівництво змушене внести корективи в свою політику в Україні. Пам'ятаючи про масові антирадянські селянські повстання в 1919 р., радянське керівництво оголосило про свою готовність наділити селян землею та визнати суверенне право українського народу на створення незалежної радянської республіки [22, с. 278].

Але селянство України також добре запам'ятало «радянський урок» минулого року. Сучасний історик Г.Турченко справедливо вважає, «щоб зробити прийнятним радянський режим для села, більшовикам необхідно дещо пристосувати його до життєвих реалій» [22, с. 282].

У першій половині 1920 р. більшовики дійсно зробили деякі зміни в соціально-економічній політиці в Україні. Так, були істотно обмежені масштаби радгоспного будівництва. Насамперед, це торкнулося Південно-Східної України, оскільки, як ми сказали вище, в 1919 р. тут було організовано найбільше радгоспів. В 1920 р. селяни цього регіону одержали більше землі, ніж попереднього року. Проте більшовики замовчували головне: вирощене на землі не мало шансів потрапити до рук селян. Продрозкладка залишалася, причому вона зачіпала вже не тільки заможне селянство [22, с. 282].

На початку літа 1921 р. в Україні значно погіршилася ситуація з продовольством. Перш за все її відчували повстанські маси. В умовах руїн і голоду, що насувався, селянство неохоче ділилося з повстанством, тому повстанський рух почав швидко занепадати. Звісно, що це виявилось на користь встановлення Радянської влади.

Доцільно розглянути морально-психологічні настрої українського селянства. Коли в 1921 р. до селян стали доходити чутки про голод у Поволжі, то відношення селян було байдужим. «Що нам до Поволжя? – казали вони, – ми самі бідуюмо». Восени до селян дійшли розмови, що в Поволжі починає розповсюджуватися людожерство. Селяни перехрещувались, говорячи: «Дякую тобі, Боже, що нас минула ся чаша!», і верталися до своїх чергових справ [16, с. 57].

Над радянськими працівниками, які організували «Тижень голодуючої дитини», окремі селяни жартували: «Ви добром у мужика нічого не візьмете... тільки воєнні частини зможуть забрати хліб у селян на користь голодуючих». Насправді результати цього заходу вразили багатьох. Радянським працівникам вдалося зібрати 300 пудів хліба, 2000 яєць, декілька пудів цукру, 12 пар нових черевиків, посуд, старий одяг та інші речі. Один працівник «Тижня голодуючої дитини» пригадував: «Коли я обходив з підписним листом хати, бідняки, які мешкали в нетрищах, казали: «Дяку-

ємо вам, що ви нас не мінували...». Це був наш маленький волосний масштаб. Проте це був великий, яскравий успіх» [16, с. 57]. Починався черговий, на цей раз остаточний, перехід селянства до сприйняття та підтримки політики Радянської влади в Україні.

Висновки. Врешті, можна дійти висновку, що це був період наростаючих протиріч між деякими політичними успіхами і систематичними поразками Радянської влади в Україні в господарчо-культурній сфері. В багатьох випадках економічна політика більшовиків була досить радикальна. Вони намагалися негайно та у великих розмірах впроваджувати комуністичні ідеї в економічно та культурно відсталій і зруйнованій війною державі. Розпочавши політику руйнування спочатку великих, а згодом і всіх індивідуальних господарств, радянське керівництво намагалося знищити селянство не тільки економічно, але й морально-психологічно. Зрозуміло, що це викликано об'єктивними обставинами. Можливо, що тут було більше біди, ніж провини Радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анкудінов С.В. Досвід вирішення політичних та економічних проблем за умов громадянської війни (діяльність уряду П.М.Врангеля) / С.В.Анкудінов: Автореф... канд. політ. наук. 23.00.04. – Одеса, 1997. – 21 с.
2. Бабічева О.С. Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917-1921 рр.): Дис... к.і.н. 07.00.01 – «Історія України» / О.С.Бабічева. – Д., 2009. – 196 с.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А.В.Белаш, В.Ф.Белаш. – К.: РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
4. Бочаров В.В. Нарис аграрного розвитку України на початку XX ст. / В.В.Бочаров //Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Вид-во ІППШ «Наука і освіта», 2006. -№3. – С. 65-68.
5. Іваненко В.В., Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону / В.В.Іваненко, І.В.Іщенко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – 280 с.
6. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920 рр.: Дис. ...д. іст. наук. 07.00.01 / Г.Т.Капустян; Кременчуцький держ. політехнічний ун-т. – Кременчук, 2003. – 433 арк.
7. Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н.А.Ковальова, С.В.Корновенко, Б.В.Малиновський, О.В.Михайлюк, А.Г.Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.
8. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В.Корновенко, В.М.Лазуренко. – Черкаси: «Ваш дім», Видавець ІПШ Дикий О.О., 2004. – 188 с.
9. Корновенко С.В. Білий Рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А.Денікіна, П.Врангеля (1919-1920 рр.) / С.В.Корновенко. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю.А., 2009. – 438 с.
10. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1920 гг.) / Н.И.Ксензенко. – Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. – 144 с.
11. Кульчицький С.В. УСРР в добу непу (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В.Кульчицький. – К., 1995. – 204 с.
12. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) / Р.Д.Лях. – Київ, Донецьк: «Вища школа», 1975. – 118 с.
13. Малик Я.И. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917- 1920 рр.): Дис. д.і.н. / Я.И.Малик. – Львів, 1997. – 550 с.
14. Мануїльський Д. О нашей политике в деревне / Д.Мануїльський //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. –№2. – 10 июня. – С. 5-8.
15. Мануїльський Д. Задача дня (К вопросу об организации сел.-хоз. пролетариата) / Д.Мануїльський //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. –№4. – 20 июля. – С. 29-31.
16. Мартынов А. Мои украинские впечатления / А.Мартынов. – М.: «Мосполиграф», 1927. – 74 с.
17. Михайличенко Д.Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.: Автореф. дис...к.і.н. 07.00.01 / Д.Ю.Михайличенко. – Х., 2002. – 20 с.
18. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис. д.і.н. 07.00.01 / О.В.Михайлюк. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 633 с.
19. Раковский Х.Г. Борьба за освобождение деревни / Х.Г.Раковский. – Х., 1920. – 60 с.
20. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад. – Харків, 1932. – 346 с.
21. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
22. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г.Ф.Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
23. Хміль І.В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 році / І.В.Хміль. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 118 с.
24. Шелестов Д. Десятьнадцатый год / Д.Шелестов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 146 с.
25. Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни / О.Г.Шліхтер. – Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. – 354 с.
26. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине. 1917-1929 гг. Очерки истории / А.Ф.Чмыга. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 320 с.